

**Передумови і межі лібералізації
урядової політики Росії щодо української автономії
другої чверті XVIII ст.**

Курс на лібералізацію суспільно-політичних відносин у Російській імперії, що проводився після смерті Петра I (січень 1725 р.), мав важливі наслідки для України. Найближчі спадкоємці імператора на російському престолі (Катерина I та Петро II) під тиском як зовнішньо-, так і внутрішньополітичних чинників були змушені

відмовитися від навального наступу на українську автономію, який спостерігався в попередні роки.

Перша документальна згадка про наміри російського уряду послабити політичний курс в Україні з'явилася з приводу вирішення зовнішньополітичних проблем, що постали в середині 20-х рр. перед офіційним Санкт-Петербургом. 8 (19) лютого на засіданні вищої владної структури Російської імперії в післяпетровський час — Верховної таємної ради, на якому обговорювалися питання, пов'язані із загрозою виникнення війни з Туреччиною, імператриця Катерина I віддала наказ: “Понеже по турецким поступкам в Персии войны с ними миновать невозможно будет, того ради определенно между тем к той войне себя надлежащим образом предуготовить...”²³⁰.

У зв'язку з підготовкою до війни сановні кола Санкт-Петербурга дедалі більше уваги приділяли українським справам, оскільки в майбутньому воєнному конфлікті Гетьманщині надавалася важлива стратегічна роль. Так, граф П. А. Толстой у поданій на ім'я Катерини I записці від 25 січня (с.с.) 1726 р. зазначав, що, незважаючи на нагальну потребу збільшити військову присутність Росії на перському театрі бойових дій, “...прибавлять туда малороссиян..., мнётся мне, что невозможно, понеже когда с турками война начнется, тогда малороссияне... потребны будут в оборону от крымских татар...”²³¹. Ця теза Толстого відображена і в колективному “Мнении тайного совета членов”, поданому імператриці 27 січня (с.с.)²³².

За таких непевних умов цілком логічною, на нашу думку, стала поява на засіданні Верховної таємної ради 11 (22) лютого 1726 р. проекту контрреформ в Україні, які повинні були, за розрахунками їхніх авторів, забезпечити спокій на території, що потрапила в центр міжнародної політики. На цьому засіданні члени ради вирішили: “...о Малой России Е.И.В. донести мнение их: 1) что пока еще с турки до разрыва не дойдет, до тех мест ради удовольствия и приласкания тамошнего народа выбрать персону годную и верную из них, малороссиян, в гетманы; 2) подати, ныне собираемые, все сложить и брать неотменно те, как собирались при гетмане на войско, и войско содержать по-прежнему, как было при гетманах и в пунктах о том изображено; 3) суды между народом малороссийским отправлять им самим, только апелляциям, или перенос дела определит до коллегии малороссийской...”²³³.

Проект 11 (22) лютого був своєрідним компромісом між російською і українською сторонами. Він передбачав відновлення гетьманської форми правління, ліквідацію найбільш радикальних нововведень у сфері фінансів і судочинства. Разом з тим планувалося збереження Колегії в Україні, щоправда, з істотним обмеженням її прерогатив.

Утім проект декларував концепцію контрреформ державного устрою Гетьманату в загальних рисах. Детальну розробку контрреформаційних заходів і план їхньої реалізації передбачалося здійснити після апробації проекту імператрицею — «...и ежели на сие соизволение Е.И.В. будет, то уже тогда на все сие со всеми явственными обстоятельствами сочинить определение, как имеетца тамо в Малой России быть поступлено»²³⁴.

Однак на наступному засіданні Верховної таємної ради, на якому були присутні А. Апраксін, Г. Головкін і П. Толстой, останній за відсутності свого опонента О. Меншикова рішуче виступив проти відновлення в Україні гетьманату та реанімації ліквідованих Петром I його автономних прав, «...понеже блаженные памяти Е.И.В. в том намерении гетмана в Украине не учинил и у полковников и старшины власти убавил, дабы Малую Россию к рукам прибрать, и чрез тот способ полковники и старшины с подданными пришли уже в немалую ссору...»²³⁵. Обґрунтовуючи свою думку щодо небажаності відновлення гетьманства, Толстой, як і автори протилежного за змістом проекту, посилався на небезпеку війни з Туреччиною: «...и ежели ныне тамо гетмана учинить и оному и старшинам власти по прежнему дозволить, то при настоящем состоянии дел между Россией и турками весьма небезопасно...»²³⁶.

Не досягнувши консенсусу при вирішенні української проблеми, члени Ради протягом березня—квітня 1726 р. обмежувалися півзаходами, які б задовольняли обидві партії «верховників» (зокрема, вони зійшлися в питанні нарощування військового потенціалу в Україні). Втілюючи в життя це завдання, на засіданні 18 (29) березня члени Ради висловилися за заміну українських формувань донськими козаками на перському театрі бойових дій. Трохи згодом, на засіданні 28 березня (с.с.), «верховники» ухвалили зібрати з українців за звільнення від участі в Низовому поході по 3 руб. з козака²³⁷.

Іншим проявом курсу лібералізації української політики стало «приласкание» козацької старшини, заарештованої в другій половині 1723 — на початку 1724 рр. в справі Полуботка. Указом від 8 лютого 1725 р. Катерина I звільнила старшину з-під арешту, однак зобов'язала урядовців залишатись у Санкт-Петербурзі, «...чтоб народу малороссийскому впредь от них обид и разорений не было...»²³⁸.

Черговий різкий поворот в українській політиці офіційного Санкт-Петербурга відбувся навесні 1727 р., точніше після 6 (17) травня — моменту сходження на російський трон Петра II. Вже під час першого візиту нового імператора до Верховної таємної ради 12 (23) травня було ухвалено скасувати в Україні всі запроваджені Малоросійською колегією податки та «...обнадежить, что к ним, в Малую Россию, гетман и старшина будут определены вновь вскорее...»²³⁹.

Цього разу ініціатива відновлення гетьманства і ліквідації запроваджених Колегією статей оподаткування, з якою виступив у Раді 12 (23) травня імператор Петро II, безперечно, належала “світлішому князеві” О. Меншикову. Підтвердженням цієї тези є протоколи Ради, в яких відсутні згадки про попереднє обговорення цього питання “верховниками”. Варто звернути також увагу на час оприлюднення цієї ініціативи. Засідання 12 (23) травня та події наступних днів по праву можна розглядати як апогей політичної кар’єри Меншикова: усунуто від влади його суперника графа П. Толстого; за князем закріплено виняткове для російських власників право на володіння маєтностями в Україні; надано нове найвище військове звання Російської імперії — генералісімуса²⁴⁰. Названі факти промовисто вказують на нього як на носія урядової політики в зазначений час.

Відновлюючи гетьманську форму правління, Меншиков мав на меті як майнові, так і певні політичні цілі. Зокрема, планувалося проведення не абстрактної реставрації гетьманства з наступними вільними виборами на цю посаду, результати яких могли дати непередбачувані наслідки. Реставрація була розрахована на конкретну особу претендента — миргородського полковника Д. Апостола, в якого склалися приязні стосунки з князем. Посередником у відносинах Апостола та Меншикова виступав син полковника Петро, молоді роки якого пройшли в Москві та Петербурзі в близькому оточенні князя. Звертає на себе увагу той факт, що напередодні обговорення у Верховній таємній раді проекту контрреформ у Гетьманщині, 11 (22) лютого 1726 р., Меншиков провів консультації з українською старшиною, організовані саме за посередництвом П. Апостола. Принагідно зазначимо, що після від’їзду миргородського полковника на батьківщину Петро залишився в Санкт-Петербурзі, служив секретарем у Меншикова і, за матеріалами судового розслідування, проведеного після опали “світлішого”, виконував найбільш конфіденційні доручення свого патрона²⁴¹.

Мотивація вчинків Меншикова при реставрації в Україні інституту гетьманства не зводилася лише до неприязного ставлення до президента Малоросійської колегії²⁴². Діяльність князя в цей час нашоує на думку, що він був проти будь-яких російських посередників у його відносинах з Україною. Меншиков прагнув зайняти унікальне становище в Гетьманщині як у економічному, так і в політичному плані. Відновлення гетьманства та “вибори” на найвищий уряд в Україні своєї довіреної особи, на наш погляд, цілком вписується у це надзавдання останнього етапу політичної діяльності Меншикова.

Разом з тим, визначаючи роль “світлішого” в справі реставрації Гетьманату як вирішальну, за нашим глибоким переконанням, не варто її абсолютизувати. Інакше важко знайти пояснення тому

факту, що після його опали (серпень 1727 р.) курс на відновлення Гетьманату продовжував реалізовуватись. Вельми цікавою з цього приводу видається інформація, почерпнута Б. Крупницьким з донесення польського посла у Санкт-Петербурзі. Дипломат інформував свій уряд, що князь Меншиков, передбачаючи вкрай негативні для нього наслідки відчуження в стосунках з молодим імператором, що ставало з середини літа очевидним, намагався домогтися перенесення своєї діяльності в Україну, ймовірно, як гетьмана. Однак реакція на це Петра II та кіл, які визначали новий політичний курс, була негативною²⁴³.

Описана вище колізія ще раз доводить, що при з'ясуванні причин реставрації Гетьманату слід враховувати весь комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників як зовнішньо-, так і внутрішньополітичного походження. Безперечно, що на етапі прийняття рішення логічно віддавати перевагу саме особистим мотивам Меншикова.

Курс на відновлення в Україні “прежней формы правления”, продемонстрований урядом Петра II в середині 1727 р., на відміну від попереднього року, втілювався в життя надзвичайно продуктивно. Вже 16 (27) червня Верховна таємна рада ухвалила рішення про перенесення українських справ із Сенату до Іноземної колегії²⁴⁴, що свідчило про окремішне становище України та її особливий статус в політичному житті імперії. Трохи згодом, 18 (29) серпня, до Іноземної колегії із Синоду було перенесено справи українського духовенства (за винятком “самых духовных дел”)²⁴⁵, що мало таке ж політичне значення, як і попередній акт.

Водночас продовжувалася підготовка до проведення гетьманських виборів в Україні. 17 (28) червня на засіданні Ради було ухвалено рішення “...одну булаву серебряную для отсылки к гетману послать в Иностранную коллегию...”. 20 червня (с.с.) видано указ “О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему и о посылке в Малую Россию для обрання гетмана тайного советника Наумова”. Тоді ж Рада зобов'язала Іноземну колегію підготувати інструкцію Наумову про організацію гетьманських виборів і його функціональні обов'язки в Україні як міністра при гетьманському уряді²⁴⁶, що й було зроблено в другій половині липня. Крім інструкції, було підготовлено формуляр гетьманської присяги та “особливые секретные пункты”. Документи пройшли попередню апробацію Меншиковим і на засіданні 22 липня (с.с.) були ухвалені членами Ради. З пакета документів, прийнятих 22 липня (с.с.), на особливу увагу заслуговують таємні пункти-інструкції, оскільки вони розкривають зміст акту реставрації Гетьманату та висвітлюють механізм реалізації проекту. Зокрема, в “особливых секретных пунктах” зазначалося, що, незважаючи на декларовані урядом обіцянки повернути українському народові право “...выбрать по прежнему гетмана и старшину...”, це написано “для лица”. Наспра-

вді ж імператор виказав "...соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу...". Виходячи з цього, Наумову наказувалося після прибуття до Глухова і "...обяви о сем указу (стосовно проведення гетьманських виборів. — *Авт.*) и разослав для объявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать...". Якщо ж резиденту стане відомо, що "...некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обират, в таком случае ему... того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал...". В тому ж разі, коли міністр буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, автори інструкції наказували йому "...то собрание под каким пристойным претекстом остановитъ и писать Е.И.В. в Коллегию иностранных дел..."²⁴⁷.

Отже, йшлося не про реставрацію давніх прав українського суспільства, а про призначення офіційним Санкт-Петербургом на посаду гетьмана Д. Апостола при збереженні видимості вільного волевиявлення учасників елекційної ради.

Повідомлення, що надходили з Санкт-Петербурга стосовно нового урядового курсу в Україні, викликали хвилю піднесення в середовищі українських станів. Київський поет Яків Галаховський присвятив цій події великий панегірик "Ехо радости и привітствія и благодарствія...". Магістрат Києва, отримавши царську грамоту, в якій йшлося про наміри монарха відновити в Україні гетьманство, "...приказали для собрания публіки на котлах майстрових выбити гасло и так премошнійшую грамоту, яко и висоценованный рейментарский універсал в клар всенародно, раз перед ратушею, а в другой при благодарственном пінні в церкви соборной вичитали". З усіх полків від імені старшини, рядових козаків, міщан, духовенства, посполитих імператору надходили листи, в яких висловлювалася вдячність за "монарші милості", а також містилися запевнення "...за те вірно служити, не щадя останньої каплі крови"²⁴⁸.

Трохи згодом, після проведення гетьманських виборів, таємний радник Наумов пропонував урядові на деякий час зняти на кордонах Гетьманату прикордонні застави, оскільки за інформацією, яка надходила в цей час до Глухова, втікачі з Лівобережної України, дізнавшись про закриття Малоросійської колегії й відновлення гетьманства, мають наміри повернутись із Правобережжя у свої домівки. Більше того, резидент мав інформацію стосовно того, що "...полские владелцы, которые отсель переходящими владели и брали с них десятину, ныне то отложили, посыла о гетмане и сами некоторые из ближних мест от рубежа выезжают..."²⁴⁹.

Відновлення Гетьманату в Україні супроводжувалося контрреформаторськими заходами у сфері фінансів і судочинства. Зокрема,

вже імператорським указом від 12 (23) травня 1727 р. ліквідовувалися всі запроваджені Малоросійською колегією статті про оподаткування і відновлювався імунітет старшинських і духовних маєтків, скасований Вельяміновим. Проте наступні дії уряду Петра II у цій важливій сфері державного життя більше нагадували тактичне маневрування, яке, на нашу думку, мало на меті при забезпеченні видимості повернення до “давнин”, зберегти фінансове підпорядкування Гетьманату російській владі. Так, у чорновому варіанті іменного царського указу про відновлення гетьманського правління в Україні проблема фінансових взаємин вирішувалася таким чином: “...доходы повелено будет денежные и хлебные собирать по пунктам Богдана Хмельницкого и которые збираны при бытности бывших потом гетманов...”²⁵⁰.

Отже, офіційні кола Санкт-Петербурга розраховували, що українські кошти, як і останні п’ять років, надходять до царської казни. Однак на тлі повсякчасного декларування урядом Петра II курсу на повернення колишніх автономних прав Гетьманату таке втручання в його внутрішні справи, очевидно, видалось авторам указу не зовсім доцільним. Тому на полях процитованої вище чернетки було зазначено: “Рассуждаетца, сего не писать, и не написано”²⁵¹.

На старшинській раді 30 вересня (с.с.) Наумов проінформував українських урядовців про наміри уряду Петра II вирішити проблему фінансових взаємин Гетьманату й Російської імперії таким чином: “...зборы, кои положены со определения Малороссийской коллегии по доношениям генерал-майора Вельямина вновь, те Е.И.В. указал отставить вове, и впредь с них не збирать, а збирать те, кои збирались при прежних гетманах по пунктам Богдана Хмельницкого”²⁵². Проте присутня на раді козацька старшина активно виступила проти цього, посилаючись на традиції українсько-російських взаємин. Вимоги про збереження автономії Гетьманату в фінансовій сфері не раз порушувались і новим гетьманом Д. Апостолом²⁵³. Зважаючи на наполегливі клопотання української сторони, російський уряд погодився на компромісне розв’язання проблеми. “Решительные пункты”, надані імператором гетьманові Апостолу 22 серпня 1728 р., конституювали: “...зборы, которые надлежат, по пунктам гетмана Хмельницкого..., собирать в войсковой скарб”²⁵⁴. Водночас російська сторона, посилаючись на безладдя, що існувало у фінансовій сфері в попередні часи через те, що “прежние гетманы доходы... собирали по своему расположению, за что от народа и жалобы доходили, также и в расходе те собираемые доходы употребляли, как хотели, и в войсковом скарбе ничего не оставалось”, наказала запровадити в Україні інститут генеральних підскарбіїв, “чтоб им впредь от таких не порядков тягости не было”²⁵⁵.

На посади генеральних підскарбіїв передбачалося призначати двох осіб, причому одного з них з української адміністрації, а другого — з російської. Підскарбії повинні були збирати податки, а також із зібраних коштів здійснювати видатки на “действительные войсковые расходы”. Вони ж повинні були “...отдавать в приходе и расходе отчет..., дабы в доходе с подданных своих малороссийскаго народа (как каждый государь в своем государстве чинит) ведать мог”. Крім того, заборонялося здійснювати будь-які видатки з Військового скарбу без відповідного імператорського указу²⁵⁶.

Конституювання в Україні системи оподаткування відтепер ставало прерогативою російського монарха. Він встановлював статті оподаткування, крім яких “...никаких зборов с малороссийскаго народа никому, без именного указа отнюдь не накладывать...”²⁵⁷.

Отже, відмовившись під тиском старшини від надходження українських фінансів до царської казни, російський уряд зберіг контроль за даною сферою державного життя Гетьманату, закріпив зверхність російського монарха щодо неї. До того ж, у Санкт-Петербурзі не втрачали надії використовувати українські кошти на загальноімперські потреби в майбутньому. Певною мірою цього вдалося досягти в 1728 р., закріпивши в “Решительных пунктах”, наданих гетьманові Апостолу, положення, згідно з якими зовнішнє мито на ввезені в Україну товари (індукта) та відкупні гроші з циган потрапляли до імперської казни. Своє рішення російський уряд мотивував тим, що “...сей збор... не з одних малороссиян, но и с великороссийских и приезжающих из заграницы иноземных купцов, и от того народу малороссийскому отягощения быть не может”²⁵⁸.

У сфері судочинства російський уряд, ліквідувавши вищу касаційну інстанцію Гетьманату — Малоросійську колегію, разом з тим продовжував зберігати контроль над українським судочинством. Це досяглося завдяки реорганізації Генерального військового суду, проведеної у 1727—1728 рр. Українську сторону в реорганізованому Генеральному суді репрезентували три генеральних старшини на чолі з гетьманом. З метою збереження контролю над українським судочинством до складу Генерального суду було включено трьох російських представників. Останнім заборонялося втручатись у хід судового процесу, який наказувалося проводити, виходячи з вимог чинних в Україні правних кодексів, “но точно присутствовать для правосудия”. Обов’язки президента Генерального суду виконував гетьман. Особи ж, незадоволені розглядом справи в Генеральному суді, мали право подати апеляцію до Іноземної колегії. Загалом українське судочинство підпорядковувалось імператору як “главному судии Всероссийской империи”²⁵⁹.

Попри деклароване урядом Петра II повернення до традиційної для України системи судочинства, в Генеральному військовому су-

ді активно впроваджувались деякі діловодські порядки, характерні для судочинства Російської держави, але доти не поширені в Україні. Так, при його заснуванні в новій якості, крім російських членів, було призначено колишніх колезьких підканцеляриста та копіїста, в обов'язки яких входила реєстрація судових справ і ходу їхнього розгляду в суді. На російських членів суду, крім контролю за судочинством Гетьманату, було покладено також функції політичного нагляду в краї, зокрема за діяльністю українського гетьмана, "...дабы он по даным ему пунктам поступал порядочно..."²⁶⁰.

Таким чином, у ході контрреформ 1727 р., зумовлених низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, російський уряд ліквідував деякі найбільш радикальні інкорпораційні нововведення, запроваджені протягом 1722—1725 рр. Насамперед в Україні було ліквідовано Малоросійську колегію, відновлено гетьманську форму правління, скасовано радикальні нововведення у фінансовій сфері та системі судочинства. Разом з тим, реставрація гетьманства в Україні відбулася не за умов відновлення автономних прав Гетьманату. Уряд Петра II, відновивши Гетьманат, обмежив владні прерогативи його вищого репрезентанта — гетьмана, позбавивши його права розпоряджатися українськими фінансами, підпорядкувавши козацькі полки російському воєначальнику, запровадивши принципово нову систему контролю за судочинством Лівобережної України.

Крім того, було збережено деякі інтеграційні надбання російської адміністрації у сфері українського судочинства, місцевого самоврядування. Частина податкових коштів, що стягувалися з українського населення, продовжувала надходити до імперської казни. Отже, в ході контрреформ 1727 р. Україні було, по суті, повернено зовнішню видимість автономного устрою без відповідного реального його змістового наповнення.

З утвердженням же при владі імператриці Анни Іоанівни українська політика Петербурга набирає ще більш жорстких форм. Починаючи з 1733 р. там все більше схиляються до думки про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реанімації в повному обсязі курсу Петра I. Імператриця була переконана, що "...перемена в правлении малороссийском (проведена Петром I. — В.Г.) от народа с великой благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно..."²⁶¹.

Взагалі ж, правління Анни Іоанівни дослідники класифікують як уособлення консервативного духу правління останньої стадії абсолютизму. Імператриця (власне, так само, як і її наступниця Єлизавета Петрівна) декларувала себе продовжувачем "трудов Петра Великого" з удосконалення держави, зберігаючи образ "царя-реформатора". За спостереженнями Річарда Уортмана, того-

часні російські сценарії влади прославляли переміни, водночас зберігаючи і зміцнюючи стабільність, яка гарантувала панування кріпосницького дворянства²⁶².

Коли до столиці на Неві²⁶³ почали надходити повідомлення про важку хворобу гетьмана Д. Апостола, уряд Анни Іоанівни ухвалює рішення по смерті українського регіментаря Гетьманат як форму політико-адміністративного устрою ліквідувати. Щоправда, не надто покладаючись на те, що ця "...перемена в правленні малоросійском..." буде "...от народа с великой благодарностию принята...", з метою притлумлення негативної суспільної реакції ("...чтобы ныне в начало сего объявления народ не имел в том сомнения и не чинил противных толкований...") було завбачливо рекомендовано "...в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать..."²⁶⁴. У 1734 р., після смерті гетьмана Апостола, Анна Іоанівна видала маніфест, в якому запевнювалось, що гетьманські вибори невдовзі відбудуться. Водночас князю А. Шаховському, поставленому на чолі так званого Правління гетьманського уряду, що постав замість гетьмана, була надана таємна інструкція, яка формулювала головні завдання "правителя" доволі недвозначно — докласти зусиль до того, аби український народ "...при-обыкал к великороссийскому управлению..."²⁶⁵.

З метою цього самого "приобыканія" з новою силою проявляються інтеграційні змагання російської адміністрації у сфері діловодства та судочинства Гетьманщини. Це знайшло втілення насамперед у повторному запровадженні в Україні імператорського указу "О суде по новоучененной форме" та офіційних рекомендацій Санкт-Петербурга своїм представникам в Україні щодо надання пріоритетів при вирішенні судових справ у Генеральному військовому суді правовим кодексам Російської імперії.

Відновлюючи після смерті Апостола фінансовий контроль в Україні, російський уряд надіслав у Глухів наказ членам Правління гетьманського уряду, яким підтверджувалась їх підзвітність у фінансових питаннях Сенату, а також містилося розпорядження — прибутки, які раніше збиралися гетьману "на булаву та кухню", "...держать особливо и на какие расходы без именного указа не держать..."²⁶⁶, маючи, вочевидь, намір використати ті кошти на потреби загальноімперської казни. Взагалі варто відзначити, що дух фіскальства був одним із найпотужніших напрямів української політики Санкт-Петербурга. Адже, по-перше, чергова російсько-турецька війна 1736—1738 рр. лягла непосильною ношею на російське суспільство, а по-друге, Гетьманщина стала найближчим тилом воюючої російської армії. В інструкції князеві Баратинському, який замінив Шаховського на посаді глави Правління гетьманського уряду, крім іншого, наказувалось: "Имеете вы крайнее старание прилагать, чтоб год от году через прилежные Ваши труды, в сбо-

рах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение...»²⁶⁷.

Наступні важливі кроки на шляху фінансової інтеграції України було зроблено вже в роки правління Єлизавети Петрівни. Починаючи з 1747 р. російське керівництво послідовно демонструвало пильну увагу до проблеми існування митних кордонів між Україною та Росією. У цей час було видано низку указів, які підготували ґрунт для закриття в 1754 р. митних форпостів на кордоні Гетьманщини та російських губерній.

В історичних працях українських учених наявність митних кордонів з Росією нерідко трактується як важлива ознака політичної окремішності Гетьманщини, а курс на їх ліквідацію як прояв інкорпораційної політики Петербурга. Але, вочевидь, у цьому випадку для уряду Єлизавети Петрівни більшою мірою йшлося не стільки про політичні, скільки економічні інтереси російської монархії. Адже ліквідація митних кордонів між Гетьманщиною та рештою земель, підвладних імператриці, збіглася із скасуванням внутрішніх тарифів загалом в Російській імперії, відкриття банків тощо, що, за задумом ініціаторів економічних перетворень, повинно було просувати вперед “государственный интерес”, заснований на західних ідеях²⁶⁸.

Водночас важко не помітити, що ліквідація митних бар'єрів сприяла економічній інтеграції господарського комплексу Лівобережної України до загальноімперського внутрішнього ринку, а також перенаправленню з Військового скарбу до царської казни чималих прибутків, що збиралися на митних форпостах на кордонах з Річчю Посполитою та Кримським ханатом. Остання обставина мала важливі політичні наслідки, оскільки збіднення Військового скарбу привело до того, що центральний уряд був змушений навіть на утримання гетьманського уряду виділяти бюджетні асигнування з імперської казни, зрозуміло, вимагаючи від Глухова жорсткої звітності з приводу використання цих коштів. Тобто, і в цьому сенсі владні прерогативи реставрованого в 1750 р. інституту гетьманства перетворили його на звичайного чиновника Російської імперії.

Упродовж усього розглядуваного нами історичного періоду офіційні Москва та Петербург зберігають за собою й право контролю за кадровою політикою Гетьманату та, більше того, активно в неї втручаються. Так, ще в статтях, наданих гетьманові Апостолу, закріплювалося положення, згідно з яким призначення на уряди генеральної старшини перебувало в компетенції керівництва Російської імперії. Українському реґіментареві лише надавалося право представляти в Санкт-Петербург кандидатів, які бралися до виконання своїх обов'язків після схвалення їх кандидатур в столиці. Призначення на полкові уряди перебувало у віданні гетьманської адміністрації, але жорстко контролювалося повноважними пред-

ставниками центральної влади, що були при гетьмані. Після смерті Д. Апостола вирішальне слово при затвердженні представлених полковою старшиною кандидатур переходить до російського глави Правління гетьманського уряду. До того ж, у цей час знову поширюється практика прийняття рішень з кадрових проблем безпосередньо у вищих владних інстанціях імперії. Певні позитивні зрушення в цій сфері спостерігаються в роки гетьманування К. Розумовського, який активно протестував проти втручання петербурзьких чиновників у сфері його безпосередньої компетенції. Проте вже в 1754 р. було видано указ Єлизавети Петрівни, яким зобов'язали гетьмана представляти на затвердження в столицю імперії кандидатів не лише на генеральні, а й полкові уряди.

Принагідно варто звернути увагу й на ту обставину, що політична інтеграція 30—50-х рр. XVIII ст. протікає на тлі подальшого наближення соціально-економічних устоїв Лівобережної України до загальноімперського взірця. Так, у цей час відбуваються принципові зміни в економічному житті краю, зокрема зменшення питомої ваги дрібнотоварних козацьких господарств, витіснення спадковою формою земельної феодальної власності тимчасового рангового землеволодіння. Названі процеси мали негативний вплив на забезпечення умов для нормального функціонування української державності, витвореної в роки революції середини XVII ст., адже вона базувалась на залученні до політичної діяльності широкого загалу особисто вільних дрібних землевласників, що переважно володіли землею по ранговому (службовому) праву. Крім того, процеси переходу корпоративного земельного фонду в приватні руки, стрімкого обезземелювання селянства та рядового козацтва, що, за спостереженнями дослідників, стають характерними для середини XVIII ст.²⁶⁹, створюють передумови для відновлення на українських землях кріпосного права в тих формах, що мали поширення в імперії загалом.